

УДК (UDC) 94 (477.46) : 63] : 070 (477.41) «1876/1920»
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.1\(37\).570](https://doi.org/10.33782/eminak2022.1(37).570)

LAND HUSBANDRY IN UMAN COUNTY ON MATERIALS OF KYIV PROVINCIAL NEWSPAPERS OF LAST QUARTER OF 19TH – BEGINNING OF 20TH CENTURY

Tetiana Kuznets

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University (Uman, Ukraine)

e-mail: tetiana.kuznets@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9282-110X>

ABSTRACT

The study of an agrarian history of the 19th – the beginning of the 20th century continues to be relevant for several reasons. One of them is that the vast majority of the population of Ukrainian lands of that period was engaged in agriculture and lived in rural areas. Therefore, the modern understanding of the historical experience at different stages of Ukrainian people's life necessitates a comprehensive study of the agricultural sector. And this dictates the need for working out in detail, the application of a microhistorical approach, and the involvement of new historical sources. The latest information on weather conditions, grain yield, and the needs of the grain market was published in the periodicals. Such information is still in little demand by researchers of agricultural history.

The aim of this paper is to systematize the publications of Kyiv provincial newspapers 'Zaria', 'Kievskoie Slovo', 'Kievlianin' devoted to land husbandry in Uman county (povit), which, among the twelve counties of Kyiv province (hubernia), was the third-largest in the area and had rich soils for agriculture; based on the analysis of publications, to identify factors influencing the efficiency of land husbandry.

The scientific novelty is that within the framework of the microhistorical approach, the complex analysis of the grain industry within one county in the system is carried out, namely: natural and climatic conditions – grain yield – state of the grain market – grain prices. The conclusions are based on thirty-eight publications of three provincial newspapers devoted to Uman county. The found and analyzed newspaper materials are introduced into scientific circulation, and expand the source base of the agrarian history of Ukraine.

Conclusions. The publications of Kyiv provincial newspapers 'Zaria', 'Kievskoie Slovo', 'Kievlianin' of 1881-1912 devoted to Uman county make it possible to find out the situation with land husbandry in the complex of factors that had a negative impact or stimulating effect on it. Information about weather conditions, grain yield, and market prices was a fixed reality without correction by statistical bodies (zemstvo, state), and that gives it a greater degree of objectivity. Systematized in the paper material on weather conditions (snowless winters, dry springs, rains during the harvesting period), the expected grain harvest and the actual grain yield, fluctuations in grain prices, and seasonal characteristics of the grain market expand the notion of the dependence of agricultural efficiency on a number of certain factors. Fruitful and unfruitful years are revealed, and the dynamics of prices for the main grain crops is shown. In a well-argued manner, it is proved that grain prices were determined not by the grain crops yield, but by the situation on the grain market. The peculiar feature of land husbandry, in particular grain, is illustrated: although it depended very much on weather conditions, its efficiency was determined not by grain yield but by market demand.

Keywords: land husbandry sector, grain yield, grain market, grain prices, Uman county, press of Kyiv province

ЗЕМЛЕРОБСТВО В УМАНЬСЬКОМУ ПОВІТІ ЗА МАТЕРІАЛАМИ КИЇВСЬКИХ ГУБЕРНСЬКИХ ГАЗЕТ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Тетяна Кузнець

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини (Умань, Україна)

e-mail: tetiana.kuznets@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9282-110X>

АНОТАЦІЯ

Вивчення аграрної історії ХІХ – початку ХХ ст. продовжує залишатись актуальним з кількох причин. Однією з них є те, що переважна більшість населення українських земель цього періоду займалась землеробством і проживала у сільській місцевості. Тому сучасне осмислення історичного досвіду на різних етапах буття українського народу зумовлює необхідність комплексного вивчення землеробської галузі. А це диктує необхідність деталізації, застосування мікроісторичного підходу, залучення нових історичних джерел. Оперативна інформація про погодні умови, урожайність зернових культур, потреби хлібного ринку публікувалась на шпальтах періодичної преси. Такі відомості все ще мало затребувані дослідниками аграрної історії.

Мета: Систематизувати публікації київських губернських газет «Заря», «Киевское слово», «Киевлянин» про землеробство в Уманському повіті, який серед дванадцяти повітів Київської губернії був третім за величиною площі та мав багаті для сільського господарства ґрунти. На основі аналізу публікацій виявити фактори впливу на ефективність землеробства.

Наукова новизна полягає у тому, що у рамках мікроісторичного підходу здійснено комплексний аналіз зернової галузі у межах одного повіту в системі: природно-кліматичні умови – урожайність – кон'юнктура хлібного ринку – ціни на зерно. Висновки зроблені на основі 38 публікацій трьох губернських газет про Уманський повіт. Виявлені газетні матеріали введені до наукового обігу, що розширює джерельну базу аграрної історії України.

Методологія. У процесі підготовки статті використовувались методи: евристичний, хронологічної послідовності, системності. Завдячуючи цьому, вдалося виявити газетні публікації відповідної тематики, систематизувати їх у хронологічній послідовності та представити єдиною системою. Таким чином, виявлено тенденції впливу кількох чинників на стан землеробства у визначених територіальних рамках.

Висновки. Публікації київських губернських газет «Заря», «Киевское слово», «Киевлянин» 1881-1912 рр. про Уманський повіт дали можливість з'ясувати стан землеробства у комплексі чинників, які мали гальмівний і стимулюючий вплив на нього. Інформація про погодні умови, про урожайність, про ціни на ринку є зафіксованою реальністю без корекції органів статистики (земських, державних), що надає їй більшої долі об'єктивності. Систематизований у статті матеріал про погодні умови (безсніжні зими, засушливі весни, дощові жнива), про очікуваний урожай зернових культур і про реальну урожайність, про коливання цін на зерно та сезонні особливості хлібного ринку розширили уявлення про залежність ефективності землеробства від низки факторів. Виявлені урожайні та неврожайні роки, показана динаміка цін на основні зернові культури. Аргументовано твердження про те, що ціни на зерно визначала не урожайність зернових культур, а кон'юнктура хлібного ринку й отже: хоча землеробство і було заручником погодних умов, все ж на його ефективність визначальний вплив мав саме попит ринку.

Ключові слова: землеробська галузь, урожайність зернових культур, ринок зерна, ціни на зерно, Уманський повіт, преса Київської губернії

Звернення до означеної теми умотивоване, щонайменше, двома причинами. По перше, в імперський період переважна більшість населення українських земель була зайнята в землеробстві. О.П. Реєнт наводить данні офіційної статистики про те, що понад 70 % населення було безпосередньо зайнято у землеробстві, а в сільській місцевості проживало на початку ХХ ст. близько 85% жителів країни¹. Тобто землеробство було основою життя більшості населення, а відтак, вивчення історичного досвіду його ведення у різних часових і територіальних межах продовжує залишатись актуальним.

А по-друге, статистичні данні та наукові праці істориків про стан землеробської галузі, у тому числі, і про урожайність зернових культур, стосуються значних регіонів. У російській історіографії – це межі європейської Росії загалом, як, наприклад, дослідження О.В. Островського², а в сучасній українській – це у межах губерній, як, наприклад, дослідження В.О. Кулікова про врожайність зернових культур у сільському господарстві Харківської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.³ Узагальнені відомості про урожайність зернових культур в цілому по Україні на різних етапах історичного розвитку, в т.ч. й у задекларованих нами хронологічних межах, містять фундаментальні праці та навчальні посібники з аграрної історії України. Маємо на увазі монографію С.С. Падалки, І.Г. Кириленка, В.А. Вергунова⁴ та першу частину навчального посібника «Аграрна історія України»⁵, підготовленого тим самим авторським колективом вчених. У таких працях перевагою є можливість здійснення аналітичної роботи, але за узагальненими показниками губляться конкретні показники врожайності на невеликих територіях, які часто відрізнялися природно-кліматичними умовами. І тільки мікроісторія, яка звертає увагу на явища у рамках локалізованого простору та часу, дозволяє з'ясувати детальні показники. У нашому випадку – це врожайність зернових культур, як основа добробуту населення.

У цитованій уже праці, О.П. Реєнт визначив ті аспекти проблеми взаємозв'язку світового сільськогосподарського ринку та сільського господарства України (1861-1917 рр.), які потребують подальшого дослідження, і серед них є «роль чинників, що впливали на цей процес: врожайність землеробських культур, прибутковість власницьких і селянських господарств, що залежала від цін як внутрішнього, так і світового ринків»⁶. Щодо джерел для дослідження цих питань, то окрім статистичних даних, звітів галузевих відомств і державних економічних інституцій, вчений вказує на важливу роль численних періодичних видань. Якщо це не фахові видання, то поміщена в них інформація рідко, або і зовсім не використовується дослідниками аграрної історії України.

¹ Реєнт О.П. Світовий сільськогосподарський ринок і сільське господарство України (1861-1917 рр.): сучасне бачення проблеми // Український селянин. 2010. № 12. С. 15.

² Островський А.В. Зерновое производство Европейской России в конце XIX – начале XX в. Санкт-Петербург, 2013. 416 с.

³ Куліков В.О. Врожайність зернових культур у сільському господарстві Харківської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Український селянин. 2005. Вип. 9. С. 122-124.

⁴ Падалка С.С., Кириленко І.Г., Вергунов В.А. Чорнозем і українська історія: нарис від давнини до сьогодення. Київ, 2020. 552 с.

⁵ Падалка С.С., Кириленко І.Г., Вергунов В.А. Аграрна історія України: у трьох частинах. Ч. 1: Від найдавніших часів до ХХ століття. Київ, 2019. 332 с.

⁶ Реєнт О.П. Вказ. пр. С. 17.

До того ж зазначимо, що періодичні видання забезпечують додатковим, часом ніде більше не опублікованим, оперативним фактичним матеріалом про природно-кліматичні умови та врожайність зернових культур, наявність якого дає можливість прослідкувати особливості зернового господарства у регіональному аспекті. Зважаючи на те, що узагальнені офіційні показники врожайності зернових культур (за даними земської статистики чи Міністерства землеробства) могли бути з різних причин відкориговані волосними правліннями, вважаємо, що публікація у губернській пресі кореспонденції з місць про природні умови й урожайність є більш об'єктивною.

У цій статті систематизовані матеріали публікацій київських губернських газет «Заря», «Киевское слово», «Киевлянин» про землеробство в Уманському повіті в останній чверті XIX – на початку XX ст. Повідомлення про урожайність основних зернових культур супроводжувалися короткою характеристикою погоди, що ще раз підкреслює величезний вплив природно-кліматичного чинника на показник урожайності. І хоч лейтмотивом газетних публікацій є твердження про те, що найважливіша виробнича галузь господарства – землеробство – було заручником природи, все ж у них достатньо матеріалу про ланки такого ланцюжка: природні умови – врожайність – кон'юнктура хлібного ринку – ціни на зерно.

Про урожай 1881 р. «Заря» писала, що 19 липня «рожь уже начали жать; обещает дать сбор как соломы, так и зерна, – морг дает приблизительно до 8 коп., что составляет около 2 четвертей зерна. О пшенице ещё ничего положительного сказать нельзя; хотя она и дозревает, но вследствие дождей и бурь в середине июня во многих местах полегла; зерно, впрочем довольно большое, колос полный. Ярина вообще хороша, ячмень и овес в некоторых местах полегли, бураки – хороши»⁷.

Урожай 1882 р. «вышел далеко ниже посредственного. Пшеница ещё сносна; но крестьяне пшеницы вообще не сеют. Зато рожь плоха. Максимум урожай дал 3-5 коп. на десятине, а некоторые и семена не возвратили»⁸. Але повідомлялося, що й ті, хто повернув насіння, змушені будуть купувати зерно на посів, оскільки нинішній урожай зерна наполовину з кукілем. Щодо урожаю ярових культур, то посіви ячменю та вівса були задовільними, а просо та гречка спалені засухою.

Погодні умови 1882 р. сприяли швидкому завершенню жнив: озимину зібрали без втрат і чимало землевласників продали пшеницю ще восени. У кореспонденції з Уманського повіту до київської газети «Заря» від 1 серпня про ціни повідомлялося: «...Платят по 1 руб. 10 коп. до 20 коп. за пуд; правда, пшеница на всех полях, даже и на крестьянских, очень крупная и чистая»⁹. Та не дивлячись на загалом невисокий урожай зернового хліба і не особливо великі надії на майбутній урожай, ціни почали знижуватись. У другій половині вересня пуд жита коштував 40 коп., пшениці 80 коп., та й при таких цінах попит був невеликим. А про ціни на збіжжя у жовтні 1882 р. губернська газета писала так: «Цены на хлеб страшно пали. Самая лучшая пшеница продается по 75 коп. пуд, хуже по 65 коп. и даже по 60 коп., рожь 45 коп., овес 1 руб. 50 коп. корец*. Все владельцы, запродавшие

⁷ Уманский уезд // Заря. 1881. № 166. С. 3.

⁸ Уманский уезд // Заря. 1882. № 210. С. 3.

⁹ Уманский уезд // Заря. 1882. № 174. С. 3.

* *Корець* (у даному випадку) – стара міра сипких тіл, що дорівнює 100 кг. – Прим. ред.

пшеницу раніше по високій цене, теперь возятся с покупателями, которые не берут пшеницы»¹⁰.

9 серпня 1883 р. з Уманського повіту повідомляли, що збір озимини закінчено. Урожай оцінювали так: «...пшеница вышла неудачною – зерно в ней маленькое, приплюснутое, много колосьев совершенно пустых. Во многих имениях делали пробу; копа не дает более 3 пудов, тогда как в прошлый напр. год она давала до 7-ми. По народному выражению, пала «подь» на пшеницу, вследствие чего солома почернела»¹¹.

Взимку 1883 р. ціни на зерновий хліб дещо піднялися і в січні деякі господарі продали пшеницю по 1 руб. за пуд, на базарах вона продавалася по 90-95 коп., корець жита коштував 3 руб., ячменю 2, проса 3 рублі. Напередодні жнив 1884 р. ціни на хліб були досить відчутними для бідняків: корець жита коштував 4 руб. 50 коп., корець проса – 5 руб., вівса – 3 руб. і більше, ячменю в продажі і не було. А ціна на робочі руки була невисокою; чоловік отримував за день 40 коп., а жінка 30 коп. А все тому, що сіно було поганим і косовиця не відволікала робітників від жнив. Для порівняння: у попередньому 1883 р. чоловікам платили по 60 коп., а жінкам по 40 коп. і важко було знайти поденщиків на жнива¹².

Погодні умови безпосередньо впливали на урожайність сільськогосподарських культур, яка, у свою чергу, впливала на тваринництво. У лютому 1883 р. до губернської газети «Заря» з Уманського повіту писали, що у попередні роки наприкінці січня та на початку лютого жвавими були місцеві базари, особливо активно торгували кіньми та рогатою худобою. Було вдосталь корму і кожен намагався прикупити собі худоби. А тогоріч продавали багато, так як «сено у нас не уродило, яровые хлеба были плохи»¹³. Не маючи достатньо кормів, господарі намагалися частину худоби продати. «Заря» повідомляла, що «особенно много скота сгоняется в Тальное, Соколовку, Иваньку и Жашков. Скот сбывается за полцены. Например в Тальном пару отборных волов можно купить за 100 руб. сер.[ебром], тогда как прежде их нельзя было иметь дешевле, чем за 175 руб.; корова с маленьким теленком, стойшая прежде 60 и 70 руб., продается за 35 и 40 руб.»¹⁴. До осені 1883 р. ціни ще більше знизились. Губернська газета від 7 жовтня писала, що рогата худоба продається в Уманському повіті по «баснословно низкой цене». Дійну корову з телям можна було купити за 25 руб., а пара робочих волів коштувала 80 руб. Та й пшениця впала до 75 коп. за пуд¹⁵.

Безсніжна зима та бездоріжжя взимку 1884 р. зумовлювали падіння цін на худобу. Кореспондент «Зари» з Уманського повіту 17 лютого 1884 р. писав, що на власні очі бачив, як селянин продав корову, за яку сам у минулому році заплатив 50 руб., за 26 руб., а пару волів, які раніше коштували 90 руб., за 41 руб. І такі низькі ціни були на усіх ярмарках повіту¹⁶.

Дощі наприкінці травня і в червні 1884 р. врятували посіви озимого хліба: жито та пшениця, не дивлячись на засуху в травні, піднялись високо. Урожай ярових

¹⁰ Из Уманского уезда // Заря. 1882. № 219. С. 3.

¹¹ Внутренний отдел // Заря. 1883. № 171. С. 3.

¹² Уманский уезд // Заря. 1884. № 152. С. 3.

¹³ Из Уманского уезда // Заря. 1883. № 32. С. 3.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Внутренний отдел // Заря. 1883. № 215. С. 3.

¹⁶ Уманский уезд // Заря. 1884. № 39. С. 3.

прогнозували так: «...яровые хлеба, ячмень и овес были сначала ничтожные и не подавали надежды, но после дождя значительно поправились и также будут хороши... одно просо будет плохо, так как везде на полях в большинстве случаев сорные травы покрыли просо»¹⁷.

До 13 серпня 1884 р. в усьому Уманському повіті зерновий хліб був зібраний і «урожай сверх ожиданий оказался очень хорошим»¹⁸. Чому «сверх ожиданий»? та тому що малосніжна зима і суха весна не вселяли у хліборобів надію на високий урожай. Торгівля зерном в Умані призупинилася з огляду на те, що хліботорговці пропонували 80-82 коп. за пуд пшениці, а землевласники просили по 90 коп. Пшениця минулого року ще теж не була продана в Одесі, а тому купці не проявляли купівельної активності. Застій у хліботорговлі тримав ціни на низьких позначках. Як писала губернська преса, «у более зажиточных крестьян и крупных владельцев и арендаторов, амбары и токи переполнены хлебом, а сбыта нет. Платят всего 60 коп. на базарах за пуд пшеницы, а бывает и того не дают»¹⁹.

«Киевское слово» у серпні 1887 р. опублікувало кореспонденцію з Умані, автор якої зазначав: «Вообще у нас в последние дни погода отличается крайне резкими переменами, которые, конечно, отражаются на полевых работах. Урожай в нашем уезде везде хороший, но сделки с хлебом идут крайне туго, в виду неустановившихся цен на главных хлебных рынках. Такое положение дел сильно тяготит землевладельцев, потерявших немало денег на уборку обильного урожая»²⁰. Оптимальним виходом з такої ситуації автором бачилась «правильно организованная ссуда» як для великих, так особливо для дрібних землевласників, які змушені продавати зерно за низькими цінами, щоб мати можливість приступити до осінніх польових робіт.

Жнива у 1887 р. пройшли успішно. Яровина й озимина дали високий урожай. Ціни на зерновий хліб були такі: пуд пшениці – 60-70 коп., жита і хмелю – 30-35 коп., проса – 40 коп., вівса – 30-35 коп., гречки – 50-55 коп. З перших днів серпня пішли дощі, але в економіях і деяких господарів уже були посіяні жито, пшениця і ріпак²¹.

В одному з вересневих номерів «Киевского слова» з Уманського повіту писали: «Жатва сошла у нас прекрасно; сбор яровых и озимых посевов одинаково превосходен, да беда, что цены на хлеб нет: самая высшая 65 коп. за пуд пшеницы»²².

Не зросли ціни на зерно і навесні 1888 р. Землевласники притримали збіжжя з осені, сподіваючись на зростання цін весною, а прості селяни і зовсім опустили руки. «Зиму они кое как перебивались в надежде на то, что весной поправятся, но надежде этой пока не суждено сбыться»²³. Але пуд пшениці навесні коштував 85 коп., а пуд жита – 30-33 коп., вівса – 25-30 коп., ячменю – 35-37 коп., проса – 40 коп., гречки – 45 копійок. Ціни почали зростати аж після посівної. «Пшеница в цене поднимается: была прежде 60-65, а теперь 85-88 коп. за пуд, а на прочий

¹⁷ Уманский уезд // Заря. 1884. № 152. С. 3.

¹⁸ Из Умани // Заря. 1884. № 180. С. 3.

¹⁹ Уманский уезд // Заря. 1884. № 223. С. 2.

²⁰ Киевское слово. 1887. № 183. С. 3.

²¹ Киевское слово. 1887. № 186. С. 2.

²² От наших корреспондентов // Киевское слово. 1887. № 195. С. 3.

²³ Из Уманского уезда // Киевское слово. 1888. № 364. С. 3.

зерновой хлеб цены весьма низки» – писав дописувач губернської газети у травні 1888 р.²⁴

У червні 1888 р. київська губернська газета повідомила, що в Уманському повіті «цена на зерновой хлеб столь низка, что крестьяне-землепашцы в отчаянии. В ожидании повышения цен, хлеба не продавали. Теперь деньги нужны; крестьяне готовы продать и по 20 коп. пуд ржи, да купцов нет. Предлагают 15-18 коп. за пуд; иные вынуждены продавать и за такие цены»²⁵. І коли поповзли чутки, що в Богопіллі добре платять за пшеницю та жито, то чимало господарів навантажили вози зерном і повезли туди. Але яким же було розчарування, коли замість того, щоб продати пшеницю по 1 руб., а жито по 60 коп., вони змушені були, щоб не везти назад, продавати жито по 25 коп., а пшеницю по 80 коп. У зв'язку з такими низькими цінами на збіжжя, чимало селян, замість зернового хліба, який не мав збуту у 1888 р., засівали поля ріпаком, буряками, житом і льоном.

«Київське слово» 6 серпня 1889 р. опублікувало матеріал про попередні підсумки жнив і прогнози щодо цін на зерно. До цього часу ярові й озимі культури були вже зібрані; окрім проса і гречки пізнього посіву. «На экономиях и у помещиков, где обработка полей более рациональна и запашка их ранняя, десятина дала от 10 до 20 копен озимы и она собрана на серпы; на крестьянских полях, где вспашка была поздняя и мелкая, и притом плугами примитивной конструкции, десятина дала от 2 до 6 копен хлеба, собранного на косы. Зерно как и на лучших нивах – помещичьих, так и на худших – крестьянских, низкого качества, маловесное, припаленное, вследствие бездождия и продолжительной засухи летом. Десятина ярины дает от 6 до 10 копен; но в общем ярина лучше озимины. Умолот хлеба такой: копна пшеницы дает от 5 до 8 пуд. лучшего сорта, худшая – менее 5 пуд. Копна ржи дает до 7 пуд. зерна, но есть и настолько плохая, что дает меньше 4-х пудов. Кто сеял в прошлом году до 15 августа, у того и больше на десятине копен и больше умолот; поздний же посев хуже и количественно, и качественно»²⁶.

Низькими були ціни на сільськогосподарську продукцію і в січні 1889 р. З Уманського повіту повідомляли: «Пуд пшеницы 60 коп., ржи 18-20 коп., овса 20-21 коп., гороха 40 коп., проса 40 коп., гречихи 45 коп., ячменя 30 коп.»²⁷. Зате піднялися ціни на худобу: пара волів коштувала раніше 50 руб., а в січні 1889 р. – 75-80 руб., ціна на корову зросла з 35 руб. до 45 руб., ціна на робочих коней – з 40 руб. до 70 руб. Порося, яке раніше коштувало 1 руб., зросло в ціні до 3 руб., а за годованого кабана, за якого раніше ледь можна було взяти 15 руб., без торгу давали 25 руб.

А навесні 1889 р. ціни почали підніматися. «На хлеб в зерне цена поднялась: пуд овса 40 коп., ячменя 42 коп., на прочие сорта хлеба цена остается по зимнему – плохую. Скот и лошади ещё поднялись в цене, которая почти что удвоилась...»²⁸.

Урожай 1889 р. видався невеликим з причини літньої засухи, але ціни на хліб продовжували залишатись невисокими. «В начале лета пуд пшеницы стоял 80 коп., ржи 50 коп., гречихи, проса и овса по 50 коп.; теперь же (станом на початок

²⁴ От наших корреспондентов // Киевское слово. 1888. № 397. С. 3

²⁵ От наших корреспондентов // Киевское слово. 1888. № 412. С. 3.

²⁶ Уманский уезд // Киевское слово. 1889. № 740. С. 3.

²⁷ Из Уманского уезда // Киевское слово. 1889. № 580. С. 3.

²⁸ От наших корреспондентов // Киевское слово. 1889. № 650. С. 3.

серпня – Авт.): пшеница 65 коп., рожь 40 коп., ячмень 40 коп., овес, просо тоже 40 коп. за пуд»²⁹.

Причиною дисбалансу цін на сільськогосподарську продукцію був не тільки неврожай. Як писала губернська преса у 1890 р., «к сожалению, у нас хозяйство ведется без всякой определенной системы: заработал, напр., кто-либо на сахаре, – все кинулись к сахару, понастроили заводов, эксплуатировали все лучшие земли под свекловицу, перебивали друг у друга рабочих, догнали заработную плату до неслыханных 65 коп. в день полурабочему, не во время жатвы, а в мае и июне, довели берковец свекловицы до 4 руб. в сырой обработке, произвели сахарного песку такое громадное количество, что им можно было засыпать целую Сахару, и когда вследствие этого цена на сахар пала ниже 4 руб. за пуд, тогда только опомнились и пришлось вмешаться правительству, чтобы хотя сколько-нибудь выручить их из беды. Бросили сахар, взялись за пшеницу и повторяют прежнюю «сахарную» историю: все лучшие земли в пропорции 3:1 засевают пшеницею; остальные сорта хлебов засеваются только для крайних хозяйственных нужд»³⁰. А від того траплялися такі ситуації: у помісті, наприклад, є 10 тис. пуд. пшениці для продажу й 1 тис. пуд. вівса для власних господарських потреб. Пшениці продати не можна, а за овес дають нормальну ціну – 50 коп. за пуд. Гроші господарю дуже потрібні і він продає овес, а пшениця наприкінці року ледь збувається по 68 коп. за пуд. І в той самий час для годівлі коней господар купляє овес по 60 коп. за пуд. А між тим, коли всі поля в повіті засіяні пшеницею, яку продають за ціною, меншою їх собівартості, пуд гороху коштує 1 руб. 20 коп., кормові трави від 35 до 45 руб. за саж., сіно від 25 до 35 руб. за саж., худоби і коней гарних немає.

У перших числах серпня 1890 р. київська губернська преса писала про завершення жнив в Уманському повіті. «Жатва уже на исходе. Урожай скудный. Рабочие были дешевы – 50 коп. в день и водка. Некоторые местности пострадали от градобития»³¹. А в номері від 12 серпня був опублікований досить розлогий матеріал про урожайність сільськогосподарських культур у 1890 р. Попередні оцінки врожаю виявились не оптимістичними. «Еще озим туда-сюда, по крайней мере рожь хорошая (саксонская), да и в обмолоте дает до 10 пуд. с копны (к сожалению ее сеют очень мало), а пшеница куда-как вышла плохо – от 3 до 6 пуд. с копны плохого, спаленного зерна. Яровые-же хлеба и того хуже: богатые соломой и ростом, они везде пострадали от страшной жары и засухи и дали жидкое, маловесное зерно. Гречиха средняя совершенно пропала, а просо созревает от той-же жары неестественно рано, что тоже отразится на качестве зерна. В общем урожай плоховат и это тем печальнее, что это второй год сряду»³². Висловлювалась занепокоєність у тому, що якщо і третій рік підряд буде неврожайним, то «наступит полное разорение средних помещичьих, а отчасти и мелких крестьянских хозяйств»³³.

Справа у тому, – зазначалось у газетній публікації, – що більшість середніх за величиною помість, за відсутності готівкових коштів у власників, здається в оренду. А орендатори, у переважній більшості, хоч і з готівкою, але таких розмірів,

²⁹ Уманский уезд // Киевское слово. 1889. № 740. С. 3.

³⁰ Уманский уезд // Киевское слово. 1890. № 1031. С. 4.

³¹ Из Уманского уезда // Киевское слово. 1890. № 1022. С. 3.

³² Уманский уезд // Киевское слово. 1890. № 1031. С. 4.

³³ Ibidem.

які дозволяють їм вести господарство на свої кошти тільки перший рік. Хороша земля, постійні врожаї та високі ціни на пшеницю завжди виручали землевласників. А за два низьковрожайні роки наявні кошти і заробітки потрачені на господарські потреби у минулому році, а у поточному році довелося брати кредит. Оскільки великі сподівання були на урожай пшениці, то нею засівали усі поля. І при невеликому її врожаєві ціна за пуд становить 55-60 коп. А між тим орендна плата за десятину складає 10-14 руб. і за збір копни – до 50 коп., тобто самому господарю вона обходиться 65 коп. за пуд. Такі ціни та ще при сплаті процентів на позичені для ведення господарства гроші, і для орендаратора, і для власника без належного капіталу означали розорення та повну залежність від кредиторів. В Умані дрібні лихварі, які раніше давали невеликі кредити чиновникам та іншому служилому людові, у ці роки віддали свої кошти кредитами землевласникам. Такі кредити не були вигідними для останніх, так як часто доводилось платити по 36%. Тому тільки дуже нагальна потреба примушувала звертатись до таких кредиторів. «Таким образом судьба большинства наших, средней руки, хозяев в руках кредиторов, которые если не захотят помиловать до будущего года, когда при урожае можно будет извернуться, то дело будет совсем плохо, хотя в противном случае милости их будут окуплены такою ценою, что в два-три урожая едва отдышешся»³⁴.

А ціни неврожайного 1890 р. знову були низькими. Наприкінці серпня 1890 р. «Киевское слово» писало: «Жатва окончена, но сельские хозяйства не утешны, так как цены главного продукта нашей местности – пшеницы, стоят ниже издержек производства. Цена пшеницы у нас 60 коп. за пуд, между тем как стоимость ее, по уплате ренты, от 10 до 14 руб. за десятину, равняется 65 коп. Все сожалеют, что сеяли мало овса, цена которого уже равняется цене пшеницы»³⁵.

Та й наступний 1891 р. землеробів і землевласників особливо не порадував. Урожай зернових у 1891 р. був середнім. До 10 липня «крестьяне успели уже почти всюду покончить жатву и не жалуются на дожди. Здесь ожидают значительного понижения цен на хлеб и на овес, так что те торговцы, которые сделали большие запасы прошлогоднего хлеба, понесут убытки по крайней мере по 10 коп. на пуде»³⁶.

Неврожайний 1891 р. дещо обнадіяв землевласників на підвищення цін на зерно. Але навесні 1892 р. посіви озимини були чудовими, що віщувало багатий урожай, і тому ситуація з цінами склалася своєрідно. Так, восени 1891 р., коли ціни на хліб почали зростати, обережні скупники почали купляти зерно та перепродавати його менш завбачливим скупникам. Останні звозили зерно на свої склади та зсипали його там до того часу, коли за їхніми розрахунками, ціна за пуд хліба збільшиться до півтора рубля, або й до двох-трьох рублів. Та вони прогадали. «Они платили по 1 руб. 20 коп. за пуд ржи, при этом на качество хлеба не обращали внимания. Покупали даже и хлебный горошек (куколь) и платили 40 коп. за пуд этого горошка; они, вероятно, имели намерение подмешивать его в хлеб и тем желая увеличить число пудов своего хлеба, и без того немалое: некоторые скупили хлеба до 8 000 пудов. Запрещение вывоза разрушило их надежды. Они должны теперь или продавать скупленный хлеб почти по половинной цене (по 65 коп. пуд

³⁴ Ibidem.

³⁵ Из Умани // Киевское слово. 1890. № 1037. С. 3.

³⁶ Уманский уезд // Киевское слово. 1891. № 1287. С. 3.

ржи) против той цены (1 руб. 20 коп. пуд ржи), что они раньше сами платили, или оставить его гнить, так как склады их не имеют тех приспособлений, которые не допускают хлебной порчи»³⁷.

Обнадійливі очікування на високий урожай 1892 р. не оправдались, оскільки він видався середнім. У період жнив, як писало «Киевское слово» у липні 1892 р., «в хлебной торговли большое затишье: посторонних купцов нет, хоть шаром покати, между местными мукомолами некоторое оживление. Со стороны заграничных контор нет никакого спроса на хлебные продукты»³⁸.

У 1892 р. до жовтня місяця ціни на хліб були такі: «За пуд ржи 65-75 коп. и пшеницы 70-80 коп., а муки ржаной пуд 1 р. 5 коп. и пшеничной 1 р. 20 коп. Такое повышение цен на муку объяснялось тогда дороговизной помолы за отсутствием воды в наших речках, вследствие бывшей продолжительной засухи, а в настоящее время, хотя выпавшими дождями речки наполнены водой и помол не так затруднителен, но цены на хлеб все-таки не понижаются»³⁹.

Зима 1893-1894 рр. була дуже суворою й озимина буквально вимерзла. Після чотирьох неврожайних років хлібороби перебували у безвихідному становищі. Губернська преса писала, що «крестьяне давно лишились скота, по недостатку корма, но даже наши помещики и арендаторы не в состоянии дальше бороться с теперешним положением и не могут обсеменить яриной всю пропавшую озиму, так как скот и лошади истощены безкормицей. Цены на яровые семена – небывалые, а солому (озимую) покупают на пуды по 40 коп., копна житних кулей доходит до 10 руб. и в скором времени и за такую высокую цену негде будет купить»⁴⁰.

Пізня весна 1893 р. теж не обіцяла нічого доброго. До кінця квітня овес та ячмінь, висіяні наприкінці березня, не сходили. А відтак, урожай був знову невеликим, що загострювало господарську кризу. У «Київському слові» 13 грудня 1894 р. було опубліковано матеріал з Уманського повіту, в якому висвітлювалася кризова ситуація в сільському господарстві. «В нашей местности, как и повсеместно, теперь самые низкие цены на хлеб. Жалуются и крупные, и мелкие хозяева: хлеба кажется и довольно есть, а продали – денег малость. В некоторых глухих местах, как например, в северной части Уманского уезда, и продать нет возможности, так как вовсе не являются покупатели, предпочитая действовать в более оживленных, близких к железнодорожным станциям центрах. Если же появятся покупатели, то хозяева приходят в ярость от предлагаемых низких цен и все-таки принуждены бывает продавать по частям хлеб в силу крайней необходимости»⁴¹.

Після кількох неврожайних, 1895 рік обіцяв порадувати землевласників і селян. Київська губернська преса у червні 1895 р. писала, що «в северной части Уманского уезда предвидится прекрасный урожай озимого хлеба и частью ярового... Рожь уже налилась и ростом доходит до 2 ½ аршин. Она густая, стоячая, прекрасная. Пшеница колосится на всех полях густая, а во многих и вылегла и в таком положении особенно боится града... Яровые хлеба тоже прекрасны «на траву»:

³⁷ М. Буки, Уманского уезда // Киевское слово. 1892. № 1529. С. 3.

³⁸ Нам пишут // Киевское слово. 1892. № 1601. С. 3.

³⁹ Уманский уезд (Цены на хлеб) // Киевское слово. 1892. № 1713. С. 2.

⁴⁰ Уманский уезд (Виды на урожай) // Киевское слово. 1893. № 1895. С. 2.

⁴¹ Хозяйственный кризис и надежды на лучшее // Киевское слово. 1894. № 2486. С. 3.

ячмень, горох и гречиха обещают обильный сбор... Вследствие предполагаемого урожая и цены на наличный хлеб в последнее время понизились. Еще в начале июня пшеницу продавали по 50-55 коп., рожь 30-35 коп.; теперь пшеница 40 коп., рожь 20-25 коп. за пуд. На яровой хлеб тоже цена понизилась на 10 коп.»⁴². Але надії на великий урожай не справдились і жнива 1895 р. особливої радості не принесли.

Початок жнив 1896 р. відзначився тим, що упродовж двох тижнів йшли проливні дощі і початок літа був холодним. Тому із запізненням у два тижні, тільки другого липня, в економіях приступили до збору посівів вівса та жита. Губернська газета за 8 липня 1895 р. писала: «В настоящее время состояние хлебов окончательно определилось: озимые хлеба вполне хороши; особенно хороша пшеница; прекрасный вид ей на поле уменьшил ее цену на рынке; хорош был и озимый репак, который уже убрали с полей и начали молотить еще до 30 июня. Что касается яровых хлебов, то дожди поправили гречиху, просо и овес, которые теперь выглядят вполне удовлетворительно; один только ячмень почти везде плоховат, особенно на крестьянских полях, которые вообще выглядят хуже помещичьих. Свекловица также вполне хороша и в настоящее время экономии приступили к очистке ее от сорных трав и окучиванию, уплачивая рабочим по 25 коп. в день на их «харчах»⁴³.

На українських землях, традиційно, жнива були самою гарячою порою, коли усі виходили у поле, а у селі залишалися тільки діти та старі. Київська губернська газета 26 липня 1896 р. писала: «Мало-мальски способный к работе в будний день в поле, что может доказать с очевидностью факт, имевший место в селе Л., где в один день на поле было три родильницы. Озимый хлеб почти собран и в настоящее время по экономиях появляются комиссионеры-евреи, предлагая по 50-52 коп. за пуд пшеницы. Были уже случаи продажи части пшеницы экономиями по 50 коп., но вообще от продажи заведывающие экономиями воздерживаются, ожидая дальнейшего поднятия цен»⁴⁴.

Урожай 1896 р. восени активізував торгівлю товарним хлібом. У вересні-жовтні хлібний ринок ожив: особливий попит був на пшеницю, ціна на яку зросла до 80 коп. «Киевское слово» писало: «В сентябре цена стояла до 70 коп., а потом дошла до 80 коп. за пуд. В последние годы о такой цене уже устали и мечтают. Начался усиленный экспорт пшеницы. Днем и ночью целые вереницы подвод тянулись к станциям железной дороги. В одну неделю станции заполнили и пришлось складывать мешки на землю под открытым небом. В села понаезжали со станций скупщики пшеницы и, не долго думая, скупили у всех более или менее зажиточных людей всю пшеницу. Но вот 12 октября из Одессы была получена телеграмма, что цена понизилась на 15 коп., и купцы умерили свой пыл, а другие, особенно из мелких, завывли волками»⁴⁵. Хто не поспішив продати хліба, той виграв, так як навесні ціни зростуть.

Більш тривожним було те, що в усьому Уманському повіті озимина через засуху та бездощів'я була дуже слабкою, а в деяких місцях озимого зерна зовсім не посіяли. Поля були виораними, але не засіяними. Заробітчани поверталися з

⁴² Уманский уезд // Киевское слово. 1895. № 2671. С. 2.

⁴³ Уманский уезд // Киевское слово. 1896. № 3048. С. 2.

⁴⁴ М. Тальное, Уманского уезда // Киевское слово. 1896. № 3066. С. 3.

⁴⁵ Хлебная горячка // Киевское слово. 1896. № 3156. С. 2.

Херсонської губернії та розповідали, що й там більшість полів не засіяли. Тобто сподівання на майбутній урожай були дуже сумнівними, а це означало, що ціни на хліб навесні збільшаться. «На яровые хлеба цены теперь стояли такие: ячмень и овес 40 коп. за пуд, просо – 40 коп., гречиха и горох зеленый до 50 коп., семя конопляное 60-70 коп. Ячмень и овес в северной части уезда уродили ниже среднего, а потому цены на них к весне поднимутся»⁴⁶.

Урожай зернового хліба у 1898 р. був непоганим. Тепла осіння погода сприяла як збору збіжжя з полів, так і його обмолоту. Але якщо тепла бездощова погода упродовж серпня та початку вересня сприяла молотьбі, то з іншого боку – приносила побоювання за осінній посів зернових. «Только возле Умани прошел 24-25 августа значительный дождь, там начали и сеять, а севернее Умани дождя не было, кое-где сеют на удалую, а большинство ожидает благоприятного момента»⁴⁷. Але для жнивування суха погода була сприятливою і ціна на робочі руки була середньою: за скошену та зжату копну платили по 50 коп. А ціни на зерно установились такі: пшениця коштувала 60-65 коп., жито – 40-45 коп., овес і ячмінь – 35-40 коп. «По местным условиям это цены малые и потому хозяева не охотно продают хлеб, разве кому особенная надобность стоит. Все почему то ожидают, что цены должны увеличиться и не спешат с продажей»⁴⁸.

Приблизно такими ціни на зерно були й у 1902 р. Київська губернська преса повідомляла, що «пшеница от 60-63 коп. за пуд, рожь, ячмень и просо от 40-45 коп., овес 50 коп. и на него есть спрос. На базарах в Буках, Вороном, Жашкове и др. настроение с хлебом вялое; скупщики ожидают больших понижений и неохотно ведут операции»⁴⁹. Щодо цін на інші зернові, то повідомлялося таке: «В некоторых экономиях назад тому месяц просо было куплено по 50 коп.; теперь покупатели требуют уступки и между ними и продавцами идут пререкания: каждому хочется взять на пуде 6-7 копеек»⁵⁰. А загалом, урожай 1902 р. оцінювався як достатній. З Уманщини до губернської газети писали, що «урожай этого года значительно поднимает благосостояние жителей во всем уезде»⁵¹.

Запаси зернового хліба зберігали у так званих «хлібних магазинах». У грудні 1903 р. кореспондент «Киевлянина» з Уманщини писав, що «уезд принадлежит к числу тех немногих уездов Киевской губернии, где крестьянские хлебные запасы уцелели в натуре, т.е. в виде хлебо-запасных магазинов. В других уездах, как напр. в соседнем Липовецком, такие магазины около тридцати лет тому назад проданы и вырученные за них деньги почти полностью обращены в государственные процентные бумаги»⁵². Дописувач губернської газети зазначав, що зберігання хлібних запасів є збитковим. Адже потрібно утримувати наглядача хлібного магазину, періодично проводити ремонти, поповнювати хлібні запаси унаслідок усушки, здійснювати потрапу гризунів тощо. А це все вимагає додаткових коштів. Один мировий посередник підрахував, що при натуральному способі зберігання хлібних запасів, вони: «совершенно поглощают себя в течении семи лет»⁵³.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Итоги урожая // Киевское слово. 1898. № 3828. С. 3.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Уманский уезд // Киевское слово. 1902. № 5286. С. 2.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Уманский у. // Киевлянин. 1903. № 353. С. 4.

⁵³ Ibidem.

Виходячи з таких підрахунків, зазначалося, що у той час як селяни, наприклад, того ж Липовецького повіту за останні тридцять років учетверили свої продовольчі капітали, селяни Уманського повіту змушені були чотири рази повністю їх поновлювати. Запасні хлібні магазини в селах стали анахронізмом, так як втратили свою значимість. Актуальними вони були 30-40 років тому, коли недостатніми були шляхи сполучення, що утруднювало доставку зернового хліба у випадку неврожаю.

Досвід зберігання зерна у хлібних магазинах трансформувалася у будівництво спеціалізованих підприємств – елеваторів. Тальнівське кредитне товариство восени 1912 р. завершувало будівництво хлібного елеватора, який у Київській губернії був першим кооперативним елеватором. Губернська газета «Киевлянин» 19 вересня 1912 р. писала: «Элеватор этот имеет вид громадного здания и имеет 27 сажень длины и 10 ½ саж. ширины; закров в нем 8, которые будут вмещать больше 100 000 пуд. зерна. Кроме того, в случае необходимости, можно будет использовать чердачные помещения, в которых свободно может поместиться до 50 000 пуд. зерна в мешках»⁵⁴. У тому ж приміщенні планувався склад сільськогосподарських машин і знарядь, просорушка та «два мельничных постава, которые будут приводится в движение нефтяным двигателем»⁵⁵. Освітлення планувалось електричне, для чого була придбана невелика динамо-машина.

Будувався елеватор поблизу залізничної станції на орендованій землі, причому власнику землі товариство зобов'язувалось сплачувати по 5 процентів чистого прибутку від операцій елеватора. Від станції до самої будівлі прокладалася залізнична колія. Зведення приміщення елеватора й оснащення обладнанням товариству мало обійтись у 20-21 тис. рублів. На будівництво товариство отримало держаний кредит на суму 19 350 руб. з терміном погашення упродовж 15 років. Така відносно невелика вартість елеватора пояснювалася тим, що у Тальному було багато будівельного каменю і до того ж цеглу для зведення будівлі виготовляло саме товариство. Ще до завершення будівництва елеватора місцеві експортери пропонували товариству по 2 руб. в місяць за зберігання вагона зерна.

Таким чином, в умовах світової аграрної кризи, яка тривала з перервами з 1875 по 1896 рр., регіональний вимір взаємозв'язку природно-кліматичних умов, урожайності та цін на зерновий хліб дає можливість виділити сполучні системи такого зв'язку, що, у свою чергу, розширює уявлення про причини кризи. Ланцюг взаємопов'язаних чинників мав такі ланки: сприятливі / несприятливі погодні умови, урожайність зернових культур, високі / низькі ціни на зерновий хліб. Залежними від цього були: стан тваринництва та ціни на худобу, активність чи спокій на хлібному ринку, борошномельна активність і ціни на борошно, експорт збіжжя, структура посівного клину, необхідність тривалого зберігання хлібних знаків.

Виявлені у київській губернській газеті «Заря» публікації про урожайність і ціни на збіжжя в Уманському повіті у 1881-1902 рр. свідчать про взаємозалежність зазначених чинників і дають підстави стверджувати про визначальність погодних умов і важливість кон'юнктури ринку. Як свідчать систематизовані у хронологічному порядку газетні публікації, ціни на товарний хліб диктувала й

⁵⁴ Тальное, Уманского уезда // Киевлянин. 1912. № 260. С. 4.

⁵⁵ Ibidem.

урожайність зернових культур, і попит ринку. Так, у неврожайні 1882-1883 рр. був попит на збіжжя і пуд пшениці коштував 1 руб. 10 коп. – 1 руб., натомість у більш урожайний 1884 р. хліботоргівля велася мляво і пуд пшениці коштував уже 60 коп. Наступні урожайні роки наситили хлібний ринок й у 1887 р. за пуд пшениці давали 60-70 коп. Посушливі 1888-1890 рр. були маловрожайними, але ціни на зерновий хліб суттєво не підвищувались, а навпаки впали з 85 коп. за пуд пшениці у 1887 р. до 55-60 коп. у 1890 р. Урожай наступних 1891-1892 рр. був середнім, але у хлібній торгівлі панувало велике затишшя: ціна на товарний хліб падала, а сприятливі погодні умови 1895 р. та надії на великий урожай ще більше потягли її вниз. Пуд пшениці навесні коштував 50-55 коп., пуд жита 30-35 коп., а у червні 1895 р. за пуд пшениці пропонували 40 коп., а жита – 20-25 коп. У врожайніший 1896 р. ціна на пшеницю складала 50-52 коп., хлібний ринок ожив і ціна у жнива зросла до 80 коп. за пуд, але у жовтні з Одеси повідомили, що вона завалена збіжжям і попит на зерно знизився. Це вплинуло на ціни у наступні роки: за пуд пшениці пропонували 60-65 коп., жита – 40-45 коп. І непогані урожаї 1898-1902 рр. нагальною справою зробили створення умов для тривалого зберігання зерна у спеціальних приміщеннях чи елеваторах. Наведені дані свідчать, що пріоритетний вплив на ціни мав ринковий попит на зерно. Хоч погодні умови, урожайність, ціни на товарний хліб були взаємозв'язаними чинниками.

Подальше дослідження означеного кола питань доцільніше у ширших територіальних і хронологічних межах, що сприятиме чіткішому визначенню пріоритетних чинників у взаємозв'язку погодних умов, урожайності та цін на зерновий хліб. А так як газетні публікації з даної тематики є яскравим унаочненням і доповненням до статистичних даних, то на часі комплексний аналіз періодичних видань Київської губернії як джерела для вивчення аграрної історії відповідного періоду історії України.

REFERENCES

- Kulikov, V.O.** (2005). Vrozhainist zernovykh kultur u silskomu gospodarstvi Kharkivskoi hubernii naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [Yield of grain crops in agriculture of Kharkiv province in the late XIX – early XX centuries]. *Ukrainskyi selianyn*, 9, 122-124 [in Ukrainian].
- Ostrovskii, A.V.** (2013). *Zernovoe proizvodstvo Evropeiskoi Rosii v kontse XIX – nachale XX v.* [Grain production in European Russia in the late XIX – early XX centuries]. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Padalka, S.S., Kyrylenko, I.H. & Verhunov, V.A.** (2020). *Chornozem i ukrainska istoriia: narys vid davnyiny do sohodennia* [Chernozem and Ukrainian history: essay from antiquity to the present]. Kyiv [in Ukrainian].
- Padalka, S.S., Kyrylenko, I.H. & Verhunov, V.A.** (2019). *Ahrarna istoriia Ukrainy. Vol. 1: Vid naidavnishykh chasiv do XX stolittia* [Agrarian history of Ukraine: in three parts. Part 1: From ancient times to the beginning of the XX century]. Kyiv [in Ukrainian].
- Reient, O.P.** (2010). Svitovyi silskohospodarskyi rynek i silske gospodarstvo Ukrainy (1861-1917 rr.): suchasne bachennia problemy [World Agricultural Market and Agriculture of Ukraine (1861-1917): modern vision of the problem]. *Ukrainskyi selianyn*, 12, 15-17 [in Ukrainian].